

Üsküdarlı Aşkî Dîvân'ında Dînî ve Tasavvufî Muhtevâ

Süleyman Nuri YAĞCI | 0000-0002-1495-744X

Arş. Gör. Dr. | Yazar | suleymannuri.yagci@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi | 0468j1635

Türk İslam Edebiyatı | Rize, Türkiye

Öz

Türk İslam Edebiyatı sahası içerisinde yer alan dîvân şiirinin kaynakları arasında; âyet-i kerîmeler, hadîs-i şerîfler, peygamberlerin hayat hikâyeleri, dînî ritüeller ve tasavvufî istilâhların önemli bir yerinin olduğu bilinmektedir. Sade ve samimi bir dille söylediği manzûmeleriyle 16. yüzyıl dîvân şiirinin önde gelen şâirlerinden olan Üsküdarlı Aşkî de; bahsi geçen pek çok dînî ve tasavvufî kavramı çeşitli vesîlelerle manzûmelerinde kullanmıştır. Bu çalışmada, öncelikle Üsküdarlı Aşkî'nin Dîvân'ında geçen dînî ve tasavvufî kelime, tâbir ve kavramlar belirlenerek fişlenmiştir. Ardından dînî ve tasavvufî mânâda ortak anlam ve imgelere sahip kelime, tâbir ve kavramlar bir araya getirilerek kendi içerisinde sınıflandırılmıştır. Sınıflandırılan bu kavramlar metin içerisinde toplu olarak verildikten sonra Aşkî'nin manzûmelerinde nasıl ve ne şekilde kullanıldıkları, müellif tarafından bu kavramlara ne mânâlar yüklendiği, bu kavramların ne gibi hayallere konu edildiği bazı örnek beyitler ve bu beyitlerin açıklamaları verilerek tahlil edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Türk İslam Edebiyatı, Din, Tasavvuf, Dîvân Şiiri, Üsküdarlı Aşkî.

Atıf Bilgisi

Yağcı, Süleyman Nuri. "Üsküdarlı Aşkî Dîvân'ında Dînî ve Tasavvufî Muhtevâ". *Rize İlahiyat Dergisi* 23 (Nisan 2023), 197-214.

<https://doi.org/10.32950/rid.1265028>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi		
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 14.03.2023	Kabul Tarihi: 12.04.2023	Yayın Tarihi: 20.04.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlleme		
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.		
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate		
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.		
Etik Bildirim	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.		
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.		

Dizinlenme Bilgisi

Religious and Sufistic Content in Üsküdarlı Aşki's *Divan*

Süleyman Nuri YAĞCI | 0000-0002-1495-744X

Res. Asst. PhD | Author | suleymannuri.yagci@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdogan University | 0468j1635

Turkish Islamic Literature | Rize, Türkiye

Abstract

It is well-known that the holy verses of the Qur'an, hadiths, life stories of prophets, religious rituals and sufistic terminology are among the sources of the *Divan* poetry; which falls within the area of Turkish-Islamic Literature. *Üsküdarlı Aşki*, who was a prominent poem of the 16th century *Divan* poetry with his plain and sincere language used a numerous of those religious and sufistic concepts in his poems in different occasions. In this study, primarily, religious and sufistic words, expressions and concepts that were mentioned in *Üsküdarlı Aşki's Divan* are identified. Then the words, expressions and concepts that share the same meaning in a religious and sufistic way are gathered together and classified in themselves. After the classified terms that are given in the text all together; how and in which way the determined elements was used in *Aşki's* poems, which meanings were assigned to these terms by the poet, and what type of fictions these terms were subjected to are analyzed by giving some sample couplets and explanations of those couplets.

Keywords

Turkish Islamic Literature, Religion, Sufism, Divan Poetry, *Üsküdarlı Aşki*.

Citation

Yağcı, Süleyman Nuri. "Religious and Sufistic Content in *Üsküdarlı Aşki's Divan*". *Rize Theology Journal* 23 (April 2023), 197-214.

<https://doi.org/10.32950/rid.1265028>

Publication Information

Type	Research Article	Date of Acceptance: 12.04.2023	Date of Publication: 20.04.2023
Process Information	Date of Submission: 14.03.2023		
Peer-Review	Double anonymized - Two External		
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.		
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate		
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.		
Complaints	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.		
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.		

Abstracting and Indexes

Giriş

Bir toplumda yaşanan olaylar ve bu olaylar neticesinde gerçekleşen köklü değişimler, o toplumu derinden etkilediği gibi o toplumun sanat ve edebiyatını da doğal olarak şekillendirir. Türklerin eski inanç sistemlerinden vazgeçerek İslamiyet'i benimsemeleri bu köklü değişimlerden birisidir. Bu değişim sonucunda ortaya çıkan yeni düzen ve kurallar silsilesi, ilerleyen dönemlerde Türk toplumunun sanatsal ve edebî faaliyetlerinde de etkisini hissettirmeye başlamıştır. Kendilerinden önce Arap ve İran toplumlarının şekillendirmiş olduğu ve estetik formları tamamlanarak bir klasik halini almış olan İslam Edebiyatı havzasına dâhil olan Türkler, kendilerine geçen estetik formları çeşitli katkılarla geliştirerek Türk İslam Edebiyatı yahut bir başka deyişle İslami Türk Edebiyatı sahasını oluşturmuşlardır. 11. ve 12. yüzyıllarda ilk ürünlerini vermeye başlayan Türk İslam Edebiyatı çeşitli iniş çıkışlarla 19. yüzyıla kadar irili ufaklı pek çok ürün vermiş, 19. yüzyıldan sonra ise Batı etkisinde gelişen Türk Edebiyatı karşısında bir klasik halini almıştır.

Türk İslam Edebiyatı'nın bir şubesi olan *dîvân* şiirinin kaynakları incelendiğinde; âyet-i kerîmeler, hadîs-i şerîfler, peygamberlerin hayat hikâyeleri, dîni ritüeller ve tasavvufi istilâhların önemli bir yekûn tuttuğu görülmektedir. Çalışmamızın konusunu teşkil eden Üsküdarlı Aşkî'nin *Dîvân*'ı da bu kaynaklardan beslenerek 16. yüzyılda Türk İslam Edebiyatı sahası içerisinde kaleme alınmış en güzel örneklerdendir. Sade ve samimi bir dille söylediği manzûmeleriyle devrinin önde gelen şâirlerinden olan Üsküdarlı Aşkî; pek çok dîni ve tasavvufi kavramı çeşitli vesilelerle manzûmelerinde kullanmıştır. Kesin olarak bilinmemekle beraber, manzûmelerinden hareketle onun Bektaşîlik, Bayramîlik yahut Mevlevîlik tarikatına bağlı olduğu ileri sürülmüştür.¹ Bu konu çözüme kavuşturulması gereken problemleri konulardandır ve bu makalenin sonucunda Aşkî'nin *Dîvân*'ındaki bütün manzûmelerinden hareketle bu konuya dâir bir değerlendirme yapabilmek hedeflenmektedir. Üsküdarlı Aşkî'nin manzûmelerinin dîni ve tasavvufi muhtevâ açısından bugüne kadar kapsamlı bir çalışmaya konu edilmemesi bu çalışmanın önemini ortaya koymak açısından önemi hâizdir.

Dîvân şiirinin en önemli problemlerinden birisi gerek dil gerekse edebî anlamda değişen şartlar dolayısı ile günümüz anlam dünyasına lâığı ile yansıtılamamasıdır. *Dîvân* şiirinin duygu, düşünce ve hayal evrenindeki müstesnâ güzelliklerin ve engin derinliklerin çağımıza yaklaştırılması, oradaki zevk ve neşvenin en anlaşılır biçimde bugünün okuyucusu tarafından hissedilebilmesi çalışmamızın amaçlarındandır. Ayrıca şerh ve tahlil çalışmaları şâirlerin yaşadıkları döneme ilişkin birçok dîni, tasavvufi ve kültürel zenginlikleri ortaya çıkarma açısından da büyük önem arz etmektedir.

Çalışmamızın hazırlık safhasında Aşkî *Dîvân*'ında yer alan bütün manzûmeler taranarak din ve tasavvufu ilgili kelime, tâbir ve kavramlar tespit edilmiştir. Elde edilen veriler işleme yöntemi ile kaydedildikten sonra, kendi içerisinde tasnife tâbi tutulmuştur. Bu kelime, tâbir ve kavramların teker teker açıklanarak örneklendirilmesi yerine kendi içerisinde sınıflandırılan bu kavramlar toplu olarak verilmiş; Aşkî'nin manzûmelerinde nasıl ve ne şekilde kullanıldıkları, müellifin bu kavramlara ne mânâlar yüklediği bazı örnek beyitler ve bu beyitlerin açıklamalarıyla tahlil edilmeye çalışılmıştır.

1. Üsküdarlı Aşkî Hakkında Birkaç Söz

16. yüzyıl şâirlerinden Aşkî İstanbul Rumelihisarı'nda (Yenihisar) dünyaya gelmiştir. Asıl adı İlyas'tır. Doğum tarihi kesin olarak tespit edilemeyen Aşkî gençlik dönemlerinde babası gibi yeniçeri olmuştur. Sonrasında bu mesleğe ısınamayarak ayrılmış ve Müeyyedzâde Hacı Halife tekkesine intisâb ederek derviş olmuştur. Molla İdriszâde Ebulfazl'ın defterdarlığı sırasında bir dönem kâtiplik yaptığı da bilinmektedir. Kanuni devri şâirlerinden olan Aşkî padişaha husûsî kasideler kaleme almasının dışında, birçok manzûmesinde de Kanuni ve Kanuni zamanına atıflarda bulunmuştur. Şâirliği padişah tarafından da takdirle karşılanmış ve padişah tarafından kendisine ödenek bağlanarak çeşitli ihsanlarda bulunulmuştur. Maddi olarak belirli bir düzeye ulaşan Aşkî, Üsküdar'da bir yalı satın alarak burada hayatına devam etmiştir. Kanuni sonrasında II. Selim'den aynı iltifatı göremeyen şâir, tekrar Rumelihisarı'na dönmüş ve 1576 senesinde vefat ederek Rumeli Hisarı Mezarlığı'na defnedilmiştir. Şiirlerinin toplanmış olduğu divanının iki nüshası Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, Manzûm, nr. 297 ve Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3857'de mevcuttur.² Sadık Yazar Aşkî'nin *Muhtar-nâme* ve *Menâzilü's-sâlikîn* adlı iki mesnevisi olduğunu ortaya koyarak her iki eseri yeni harflerle neşretmiştir.³

¹ Sadeddin Nüzhet Ergün, *Türk Şâirleri* (İstanbul: 1936-1945), 2/517.

² Detaylı bilgi için bk. Ergün, *Türk Şâirleri*, 2/515-520; Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, haz. Aysun Sungurhan (Ankara: T.C. Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017), 567-568; Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, haz. Mustafa İsen (Ankara: T.C. Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017), 173-174; Komisyon, "Aşkî", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1977), 1/205.

³ Detaylı bilgi için bk. Sadık Yazar, *Üsküdarlı Aşkî'nin İki Tasavvufi Mesnevisi: Tercüme-i Muhtâr-nâme ve Menâzilü's-Sâlikîn* (İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2012).

Aşkî'nin hayatı ve eserleri hakkında, aynı mahlası kullanan pek çok şâir olması⁴ ve tezkirelerdeki mahlas benzerliğinden kaynaklı iltibâslardan dolayı çeşitli tartışmalar söz konusudur. Araştırmamızın asıl konusu olmaması ve bu konu üzerinde hâlihazırda birçok farklı çalışma bulunması nedeniyle Üsküdarlı Aşkî'nin hayatına genel hatları ile kısaca değinildikten sonra okuyucu bu minvalde yapılan çalışmalara yönlendirilmiştir.⁵

2. Üsküdarlı Aşkî *Dîvân*'ında Dînî ve Tasavvufî Muhtevâ

Türkler İslamiyet öncesinde Şamanizm, Budizm, Hristiyanlık, Musevilik gibi dinlerden etkilenmiş, bu dinlerin kendilerine öğütlediği yaşam biçimlerini benimsemişlerdir. Seçmiş oldukları dini yaymada ve toplumsal yaşantılarına yansıtma edebiyata ve özellikle de şiire başvuran Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra da bu alışkanlıklarına devam etmişlerdir.⁶ İslamiyet'in kabulüyle beraber "Allah, Melekler, Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed ve Hadîsler, Peygamber Kıssaları ve Mucizeleri, Tasavvuf Kültürü vb..." birçok konu Türklerin edebî ve estetik formlarında yoğun bir şekilde kullanılmaya başlamıştır.⁷ 13. yüzyılda ilk örneklerini vermeye başlayan dîvân şiirinde de gerek doğrudan gerekse iktibas, telmih teşbih gibi çeşitli sanatlar vasıtasıyla sıklıkla kullanılan dînî ve tasavvufî unsurlar yüzyıllar boyunca topluma seslenmenin ve bireyleri irşâd etmenin aracı olarak kullanılmıştır. 16. yüzyıl dîvân şâirlerinden olan Üsküdarlı Aşkî'nin *Dîvân*'ında da dînî ve tasavvufî unsurlara rastlanmaktadır. Bu bağlamda çalışmamız Üsküdarlı Aşkî'nin *Dîvân*'ında dîn ve tasavvuf üst başlıklarında iki temel kavramın izini sürecektir.

2.1. Üsküdarlı Aşkî *Dîvân*'ında Dînî Muhtevâ

Din genel itibari ile bireyin, tek ve mutlak hâkimiyetin Cenâb-ı Allah'a ait olduğunu kabul ederek O'na teslim olması, O'nun kanunlarına tâbî olarak tam mânâsı ile O'na itaat etmesi, cezanın ve mükâfatın ancak O'ndan olduğu bilinciyle yüce bir kudrete gönülden bağlanmasıdır.⁸ İslam dininin temelini oluşturan; Hz. Peygamber'e vahyedilen haberleri doğrulama, bilme, dile getirme, onlara teslim olma ve onları özümsemeyi gerektiren esaslar İslam'ın itikâdî boyutudur. Bunun yanında ibâdetleri ve dînî vecibeleri yerine getirmeyi de iman etmiş olmanın gereği olarak gören İslam âlimleri de vardır.⁹ İslam inanç ve ibadet esasları İslamiyetin kabulünden bu yana edebiyatımızın gelişme gösterdiği bütün sahalarda edebî muhtevâyı şekillendiren en önemli unsurlardan olmuşlardır. Üsküdarlı Aşkî *Dîvân*'ındaki dînî muhtevâ bu inanç ve ibâdet prensiplerini esas alarak aşağıdaki şekliyle ortaya koyulmaya çalışılmıştır:

2.1.1. Allah'ın İsimleri

İslam inancının ilk itikâdî prensibi Allah'a inanmaktır. Bundan dolayıdır ki, geleneksel dîvân tertibinde Allah inancı ile alakalı olan ve O'nun birliğini ilan eden tevhitler ilk sırada yer almışlardır. Aşkî de bu tertibe uyarak tevhid manzûmeleri ile başlamış olduğu *Dîvân*'ının pek çok yerinde gerek; "Allâh, Kerîm, Vasî", Rezzâk, Hakîm, Fettâh, Celâl, Cemâl, Rahmân, Rahîm, Hakk (Hak Te'âlâ), Rabb (Rabbü'l-âlemîn), Sübhân, Sâni', Bârî, Mevlâ" gibi doğrudan isimleriyle gerekse "Nakkâş-ı Ezel, Nakkâş-ı Kadîm, Nakkâş-ı Kader, Nakkâş-ı Sun', Nakkâş-ı Kudret, Üstâd-ı Ezel, Mi'mâr-ı Ezel, Bennâ-yı Ezel, Hazret-i İzzet, Kâdiyü'l-Hâcât, Yezdân, Perverdigâr, Kirdgâr, Hüdâ (Hüdâ-yı Celle Celâl), Yaradan, Şâh-ı 'Âlî-şân" gibi zât ve sıfatları ile Cenâb-ı Allah'ı zikretmiştir. Aşkî'nin Cenâb-ı Allah'ı doğrudan kendi isimleri ile andığı beyitlerden birkaçı şunlardır:

Cenâb-ı Allah'a genişlik veren, rızık sağlayan ve sonsuz cömertlik sahibi olan isimlerini zikrederek dua eden Aşkî, O'nun rızasını kazanma hususunda iflas etme noktasına geldiğini; bu darlıktan kurtulmak için Allah'tan kendisine gönül genişliği nasip etmesini niyâz etmektedir:

Aşkî-i müflise ey Vâsi' u Rezzâk u Kerîm

Teng-destlikde nasîb eyle gönül vüs'atini (G-531/5)¹⁰

⁴ Aşkî mahlaslı şâirler hakkında yapılan son çalışma için bk. Mehmet Şamil Baş, *Vahdetnâmeler ve Aşkî Mustafa Efendi'nin Vahdetnâmesi* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 32-34.

⁵ Aşkî'nin hayatı ve eserleri hakkında yapılan çalışmalar için bk. İskender Pala, *Aşkî, Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Dîvânı I-II* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1983): 9-70; Sadık Yazar, "XVI. Yüzyıl Şâirlerinden Üsküdarlı Aşkî'nin Eserleri Hakkında Yeni Tespitler", *Türkiyat Mecmuası* 21/1 (2011): 375-393; Süreyya Uzun, *Üsküdarlı Aşkî Dîvânı Tenkitli Metin, Nesre Çeviri ve 16. yy. Osmanlı Hayatının Divandaki Yansımaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 9-46.

⁶ Zafer Demir, "Sosyolojik Açından Edebiyat ve Din", *Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi* 1 (2018): 14.

⁷ Âmil Çelebioğlu, "Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler", (Türkiye II. İslâm İlimleri Kongresi, İstanbul 18-20 Eylül 1981), Şükrü Elçin Armağanı, Ankara, 1983, s. 153.

⁸ Detaylı bilgi için bk. Günay Tümer, "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/312-320.

⁹ Detaylı bilgi için bk. Ebu Mansur Muhammed el-Bağdâdî, *Usûlü'l-Dîn* (Bağdat: Darü'l Medine, 1037), 248-251.

¹⁰ Makalede kullanılan manzûme parçaları Süreyya Uzun'un 2011 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlamış olduğu "Üsküdarlı Aşkî

Bir başka beyitte Aşkî, gönül gözüyle görebilenlerin baharın rengârenk bir sanat tablosunu hatırlatan güzelliklerine bakarak yaratma kudretinin yegâne sahibini anacaklarını şöylece anlatıyor:

Bir eserdür Aşkîyâ bu sun-ı elvân-ı bahâr
Seyr idüp ehl-i basîret Sâni'i yâd itmeğe (G-458/5)

İnsanoğlunun bir özelliği de isyana meyilli olmasıdır. Bunun farkında olan müellif, kulların yegâne sahibi olan sonsuz kudret sahibi Allah'ın rahmetinden ümitsiz olmadığı için isyana düşme korkusu yaşamadığını şu veciz ifâdelerle dile getiriyor:

Senün lutfun recâsıyla ne korhu bana 'isyândan
Kulun eksüklüğü n'eyler 'inâyet kılsa Mevlâsı (G-488/2)

Bunların yanında Aşkî manzûmelerinde Cenâb-ı Allah'ı yukarıda bahsi geçen çeşitli sıfatlarla da anmıştır. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı ve en fazla kullanılanı “Nakkâş” ifâdesidir. Müellif Cenâb-ı Allah'ın benzersiz yaratma kudretine de vurgu yaptığı bu sıfat ile O'nu, geçmiş ve geleceği, kaderi, varlıkları benzersiz bir şekildeilmek ilmek işleyen bir nakkâş olarak anmıştır.

Aşkî, başlangıcı belli olmayan ilk zamanların yaratıcısı olan Allah'ın, güzelliği yoktan var etmesinin sebebinin saf aşk olduğunu anlattığını şu şekilde ifade etmiştir:

Aşk-ı pâk imiş sebep bildüm ki Nakkâş-ı Ezel
'Âleme ketm-i 'ademden hüsnî icâd itmeğe (G-457/6)

Yine bir başka beyitinde müellifimiz, başlangıcı belli olmayan o ilk zamanlarda yaratıcının bir damla sudan nasıl da çok güzel bir yüz ve yasemin kokulu saçlar yarattığını idrak etmesi için okuyucuyu uyarmaktadır:

Aç gözün bir katre sudan gör ki Nakkâş-ı Kadîm
Çihre-i zîbâ ile zülfi-i semen-sâ gösterür (G-110/5)

Yarattıklarını adeta bir nakkâş edasıyla işleyen Allah'ın dünyanın gül bahçelerini neredeyse Firdevs Cenneti'ni kıskandıracak şekilde süslemesine tefekkür nazarıyla bakması için, Aşkî gönlüne şu şekilde sesleniyor:

Reşk-i Firdevs oldu iy dil gülşen-i dünyâya bak
Fikr idüp Nakkâş-ı Sun'ı zînet-i sahrâya bak (G-219/1)

2.1.2. Melekler

İslam inancının ikinci itikâdî kuralı meleklerle iman etmektir. Aşkî Divân'ında melekler ile alakalı pek fazla vurgu yoktur. Manzûmelerde melek çoğu yerde saflığı ve temizliği simgelemesi itibari ile ma'sûka benzetilmiştir. Bir yerde ise Rûh-i Kuds ifâdesi ile Cebrâil çağrıştırılmıştır.

Aşkî ma'sûkuna ulaşamadığı (yanına yaklaşmadığı) halde rakibinin ona kolayca ulaşmasını, meleklerin (ma'sûk) gökten yere inmesine ve şeytanın (rakib) ise istediği zaman gökyüzüne çıkabilmesine teşbih eder:

İnersin sen varur ağyâr kapun gerçi yüksekdür
Melek yire inüp şeytân göge çıkduğı gerçektür (G-53/1)

Müellif; dinin öncüsü olan Hz. Peygamber'e Cenâb-ı Allah'ın insanlardan oluşan ordulardan başka, Hz. Cebrâil'e benzeyen ve zafer kazandıran pek çok asker verdiğini şu şekilde anlatmıştır:

Sensin ol Dîn Şâhına cünd-i beşerden mâ'adâ
Rûh-ı Kudsîveş niçe sâhib-zafer leşker viren (G-332/4)

2.1.3. Kitaplar

İslam inancının üçüncü itikâdî ilkesi Cenâb-ı Allah'ın indirdiği bütün kitaplara iman etmektir. Bu itikâdî esas, Cenâb-ı Allah'ın şeriatının zamanın şartlarına göre tümünü içeren Zebur, Tevrat, İncil gibi ilâhî kitaplara imanı kapsadığı gibi, indirilişiyle bunların hükümlerini geçersiz kılarak tevhid inancının tek kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'e imanı esas alır. Aşkî bu konuda oldukça ketumdur. İki yerde Kur'an-ı Kerim'e direk atıf yaparken, birer beyitle de İncil ve Zebur'a değinmiştir.

Divânı Tenkitli Metin, Nesre Çeviri ve 16. yy. Osmanlı Hayatının Divandaki Yansımaları” adlı Yüksek Lisans tezinden bazı düzenlemeler yapılarak alınmıştır. Kasîde ve Musammatlar, Gazeller ve Mukatta'at başlığı altında üç bölümden oluşan manzûmelerde Kasîde ve Musammatlar kısmından alınan manzûme parçalarının yeri parantez içerisinde belirtilmeden önce “K” harfi ile, Gazeller kısmından alınanlar “G” harfiyle belirtilmiştir.

Ma'şûkunun güzelliğini Kur'ân âyetlerine benzeten Aşkî, onun nokta şeklindeki benini de Kur'an'daki durak işaretine benzetmektedir:

Mushaf-ı hüsnünde hattun âyet-i Kur'ândur

Nokta-i hâlün koyupdur âyet-i Kur'âna vakf (G-208/3)

Fettâh ismi ile kullarının işlerini kolaylaştıran Cenâb-ı Allah, gizli hazineyi açarak insanlığa dağıtması için Hz. Peygamber'i Kur'ân-ı Kerîm'in (gizli hazine) anahtarı eylemiştir:

Kenz-i hafî fethine Fettâh anı

Eyledi miftâh-ı Kelâm-ı Kadîm (K-2/6)

Aşkî, ma'şûkunun güzel yüzünden (ayva tüylerinden) İncil'deki aşk âyetini okuduğunu ve onun insanı küfre düşürecek derecede güzel ve kara saçlarını görünce (kendini kaybederek) beline keşiş kuşağı bağladığını şu mısralarla dile getirmiştir:

Aşk âyetini okuyup İncil hattından

Bağladı saçı küfri ile biline zünnâr (G-47/9)

Müellif bir kasidesinde kapıkulu ocaklarında görev yapan Dâvud Bâlî isimli bir şahsiyeti överken, Cenâb-ı Allah'ın onu put gibi güzel bir Hristiyan güzeli suretinde yaratarak ruh verdiğini ve onun güzelliğinin Yusuf kıssasını anlatan kitabın bir sayfası olduğunu söyler. Ardından Onun aşk Zebûr'undan ders almayanın soyu kurusun, unutulup gitsin ifâdelerini kullanır:

Bir musavver rûh kılmış ol büt-i tersâyı Hak

Kıssa-i Yûsuf cemâli mushafından bir varak

Ebter olsun almayan aşkı Zebûrından sebak

Şol kuloğlı beg güzel kim nâmı Dâvud Bâlîdür (K-110/2)

2.1.4. Peygamberler

İslam itikâdının dördüncü esası Allah'ın elçileri olan Peygamberlere iman etmektir. Aşkî *Dîvân*'ında yer alan peygamberler nübüvvet sırasına göre ve manzûmelerde nasıl anıldıkları belirtildikten sonra birer beyit örneği ile aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

İlk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem Aşkî *Dîvân*'ında ismiyle anılmasının yanında, "Âdem ile Havvâ" telmihi ve "secde itdükleri kalb" teşbihi ile de anılmıştır. Hz. Âdem ile Havvâ'nın cennette yedikleri yemişin buğday olduğuna ve yapmış oldukları hataya atıfla müellif ma'şûkuna; "senin buğday rengindeki benine Firdevs Cenneti'ni değiştirecek, ne Hz. Âdem babamız ne de Hz. Havvâ annemiz olsun" şeklinde seslenmektedir:

Hâl-i gendümgünuna Firdevsi eylersek bedel

Atamız Âdem bizüm olmaya Havvâ annemüz (G-159/2)

Dîvân'da adı geçen bir başka peygamber ise Hz. Nûh'tur. Hz. Nûh ismiyle anılmasının yanında "tufân olayına, ömrünün uzunluğuna ve Keş-i Nûh" şeklinde gemisine yapılan telmihler vasıtasıyla da anılmıştır. Bu beyitlerden birinde; müellif (Âşık) "gözbebeklerine her kim niçin bu kadar yaş döktüğünü soran olursa, Nûh Tufanı'nı gözüyle gördüğü içindir" demelerini salık veriyor:

'Aynı ile Nûh Tufânın görüpdür diyesüz

İy gözüm merdümleri her kim sorarsa yaşımı (G-476/3)

Müellifin *Dîvân*'da en fazla zikrettiği peygamberlerden birisi güzelliğine atıflar yapılması ve güzelliğinin ma'şûka teşbih edilmesi yönüyle Hz. Yusuf'tur. Aşkî Hz. Yusuf'u isminin yanında; "azîze-i pîr-i Kenân, Meh-i Kenân" gibi tamlamalarla da hatırlatmıştır. Bunun yanında Hz. Yusuf'un zikredildiği mısralarda babası Hz. Ya'kûb da genellikle beraber anılmıştır. Aşağıdaki beyitte Aşkî ma'şûkuna; "Dikkat et ey güzellikte ikinci bir Yusuf olan, yetişmezsen gönül Ya'kub'u ayrılığının acısıyla ağlaya ağlaya gözden çıkacak" şeklinde seslenmektedir.

Elâ iy Yûsuf-ı sâni koma hüzn ile fûrkatde

Yetiş Ya'kûb-ı dil gözden çıkar ağlayı ağlayı (G-561/5)

Aşkî *Dîvân*'ında adı geçen bir diğer peygamber vücudunu kurtların sardığı bir hastalığa yakalanan Hz. Eyyûb'tur. Ma'şûkundan ayrı olmanın derdiyle büyük sıkıntılar çeken âşık kendisini Hz. Eyyûb'a benzetmekte ve kendisine; "Gam köşesinde belâ kurduğunun sebep olduğu yaralara sabrederek, vücudumu Hz. Eyyûb'un vücudu gibi zayıf ve çelimsiz kılmam gerekir." şeklinde telkinde bulunmaktadır:

Künc-i gamda yâre-i kirm-i belâya sabr idüp

Cismümi Eyyûbveş zâr u nizâr itsem gerek (G-252/3)

Bunlardan başka Hz. Musâ da gerek ismi ile gerekse “İmrân, Vâdî-i Eymen, Tûr, Tûr-i Mîkât, yed-i beyzâ” gibi telmihlerle Aşkî *Dîvân*'ında adı geçen peygamberlerdendir. Aşkî Hz. Mûsâ'yı ve onunla bağlantılı olarak Tûr Dağı'nı andığı bir beyitinde; “Allah'a şükürler olsun, aşkın nuru gönül Tûrundan Hz. Mûsâ'ya tecelli olan ateş gibi kalbimi aydınlattı.” demektedir:

Tûr-ı dilden nâr-ı Mûsâ'ya tecellî gösterüp

Hamdülillâh rûşen itdi kalbümü envâr-ı 'aşk (G-225/2)

Yine başka bir peygamber isminin yanında “mûr, Âsâf, hâtem ve mühür” gibi telmihlerle zikredilen Hz. Süleyman'dır. Müellif belirli mertebelere ulaşmak isteyen aşk yolcusuna Hz. Süleyman'a atıf yaptığı bir beyitinde; “Bu yolda eğer Hz. Süleyman gibi hayvanların ve kuşların dilinden anlamak istiyorsan karıncanın dahi gönlünü incitme, derviş ol.” şeklinde seslenmektedir:

Ger Süleymân isen incitme karınca gönlünü

Vahş u tayra hem-zebân olmak dilersen dervîş ol (G-273/4)

Aşkî Hz. İsa'yı da çeşitli vesilelerle gerek ismi ile gerekse Mesîh ünvanı ile *Dîvân*'da anmıştır. Aşkî ma'sûkun güzelliğini abartılı bir şekilde ifâdeyle Hz. İsa'yı da işin içine katarak; “Kafirler gibi cansız putlara tapmadığımızı gören Hz. İsa, bize Hristiyan güzeli olan seni gönderdi.” şeklinde dile getirmektedir:

Tapmazuz cânsuz büte gördi ki kâfirler gibi

Sen büt-i tersâyı saldı Hazret-i 'İsâ bize (G-438/4)

Aşkî *Dîvân*'ında en çok zikredilen Peygamber ise gerek müstakil manzûmelerle gerek ismine yapılan atıflarla âlemlere rahmet olarak gönderilmiş olan son peygamber Hz. Muhammed (s.a.v)'dir. Hz. Peygamber; “Ahmed, Mustafa” gibi diğer isimlerinin yanında “İmâmü's-Sakaleyn, Ser-nâme-i Risâlet, Nebiyy-i Hâşimî, Habîb-i İşve-nâz, (Hâtem-i) Hatm-i Rusûl, Resûlullâh, Nebiyyullâh, İmâm-ı İns u Cân, Gevher-i Kân-ı Nübüvvet” gibi birçok tamlama ile de anılmıştır. Aşkî Hz. Peygamber'e yazmış olduğu kasidenin bir beyitinde ona; “Her ne kadar asi bir ümmetin olsam da dünyada beni övmüş bir kimsedir diyerek mahşer günü bana şefaet et, beni koru.” şeklinde ilticâ etmektedir:

Medhüm itmiş dünyede bir 'âsî ümmetdür diyü

Yâ Nebiyyallâh bana ol rûz-ı mahşer mihribân (K-8/22)

2.1.5. Ahiret ile İlgili Kavramlar

İslam inancının itikâdî esaslarından birisi de öldükten sonra dirilmeye ve ahiretin varlığına iman etmektir. Aşkî *Dîvân*'ında bu itikadi esasın kavramları ile oluşturulmuş pek çok ifâde ve beyit mevcuttur. Bu kavramlar öncelik ve sonralık esasıyla ve *Dîvân*'dan birer beyit örneğiyle şu şekilde sıralanabilir:

Ahiret inancı ile bağlantılı olarak *Dîvân*'da ele alınan ilk kavram, “iki âlem, dünyâ vü 'ukbâ, dü 'âlem, iki evren, hayât-ı ebed” şeklinde kullanılan ve ahiret inancını çağrıştıran kavramlardır. Aşkî aşk yolcusunun Cenâb-ı Allah'ın aşkı ile nasıl yanması gerektiğini anlatırken; “Öyle bir aşka düşsün ki dünya ve ahireti unutsun, Senin ayrılığının acısıyla o bir yana, dünya ve ahiret bir yana olsun.” ifâdesini kullanıyor:

Unutsun 'aşka düşsün anmasun dünyâ vü 'ukbâyı

Gamunla bir yana ol iki 'âlem bir yana olsun (G-370/3)

İkinci kavram “ahir zaman” ifâdesidir. Aşkî ahir zamandan bahsederken ahir zamanda ortaya çıkacak fitnelere telmihle bu kavramı genellikle fitne ile beraber kullanmıştır. Müellif ma'sûkunu, çevresinde oluşturduğu fitnelere de atıfla; “Ey ay yüzlü, bir iki gün içerisinde ay devrini tamamladığında ahir zaman fitnelerinin üç günde bir ortaya çıktığına şahit olacaksın (dikkatli ol).” şeklinde uyarıyor:

Bir iki günden kamer devrinde iy meh göresin

Zâhir ola fitne-i âhir zamân üç günde bir (G-80/2)

Üçüncü kavram ise; “kiyâmet, haşr, rûz-i haşr, sûr-i haşr, rûz-i mahşer, sâ'at-i mahşer, mîzân” gibi kıyametin kopuşu, öldükten sonra dirilme ve hesap sorulması inancının göstergesi olan ifâdelerdir. İslam inancına göre ahir zamanın sonunda İsrâfil isimli meleğin sûra üflemesiyle kıyamet kopacak ve bütün insanlar ölecektir. İkinci defa sûra üflenmesiyle bütün insanlık dirilecek ve yapmış oldukları iyi ve kötü işlerden hesaba çekileceklerdir. Müellif bu inanca da vurgu yaparak ma'sûkuna; “Ey kıyamet gibi

(beni büyük sıkıntılara sokan) Ma'sûk, benim senin derdinle ettiğim feryatlar insanlara kıyamet sûrunu unutturdu fakat feryadım bir türlü seni etkilemiyor.” şeklinde dert yanmaktadır:

Hey kıyâmet gûşuna girmez sana kâr eylemez

Sûr-ı haşri halka unutturdu feryâdum benüm (G-282/4)

Ahîret ile alakalı son kavram ise; bütün yukarıdaki hadîselerden sonra varılacak ebedî yurt olan “Cennet yahut Cehennem” dir. İslam inancında mahşer günü mîzanda sevapları fazla olanların istirahatgâhı Cennet olacakken, günahları fazla olanların ise Cehennem ile cezalandırılacağına inanılır. Aşki Divân'ında Cennet ile ilgili kavramlar için; “Cennet, Riyâz-ı Na'ım, Tûbâ Ağacı (Tûbî), Şarâb-ı Tahûr, Kevser, Firdevs, Firdevs-i A'lâ, Dâr-ı Huld, Cennet-i Me'vâ, hûr u gilmân, likâ-yı hûr, hûr-nijâd, nihâl-i Sidre, Uçmağ, Nûr-i Cemâl” gibi ifâdeler kullanılırken, Cehennem ile alakalı olarak; “Cehennem, Nâr-ı Celâl, Dûzâh, Cahîm” gibi ifâdeler kullanılır. *Dîvân*'da Cennet ile alakalı terimlerin Cehennem ile alakalı olanlardan fazla olması Cenâb-ı Allah'ın Celâl'inden çok Cemâl sıfatını ön plana çıkarması bakımından önemlidir. Bahsi geçen kavramların birçoğunu bir arada kullanan müellif aşk ateşiyle yanarak fenâ makamına eriştiğini ve artık onun için iyinin de kötünün de bir olduğunu anlatmak için; “Aşk acısı ile ayrılığa düşsem benim ateşim cehennemden bir kıvılcım olur. Eğer kavuşursam hûri gözü de, Me'vâ Cenneti de ben olurum.” ifâdelerini kullanmaktadır.

Hecre düşsem âteşem dûzah şerârumdur menüm

Vasla irsem 'ayn-ı hûr u Cennet-i Me'vâ menem (G-299/4)

2.1.6. Kazâ ve Kader

İslam itikâdının altıncı esası kazâ ve kadere iman etmektir. Cenâb-ı Allah'ın kâinatta olmuş veya olacak bütün hadîseleri ezeli ilmiyle bilinmesine kader, zamanı gelince bu kadere yaratmasına da kazâ denir. Aşki “kazâ ve kader” kavramlarını az olsa manzûmelerinde kullanmıştır. Müellif ma'sûkuna Cenâb-ı Allah tarafından bahşedilen güzelliğini yüceltirken; “Halk senin yanak sayfanda yazılmış olan yazıların (ayva tüylerinin) kader tarafından yazılan bir kitap olduğunu bilemeyerek, onun bir kaza sonucu yanlışlıkla oluştuğunu sandılar.” ifâdesini kullanmaktadır:

Bu hattı levh-ı ruhunda kazâya haml idüp il

Kader eliyle yazılan kitâbı bilmediler (G-133/5)

2.1.7. İbadetler

İbadet; boyun eğmek, kulluk etmek ve itaat etmek anlamındaki Arapça bir kelimedir.¹¹ Cenâb-ı Allah Kelime-i şahâdet ile İslam dinine mensup olan kimselere bazı ibâdetleri zorunlu olarak yerine getirmelerini emretmektedir. Bu ibâdetlerin ilki namazdır. Arapça'da “ibâdet, dua, yakarış” gibi anlamlara gelen salât kelimesi, Farsça'ya “ibâdet etmek, kulluk etmek, tâzim için eğilmek” gibi anlamlara gelen namaz ismi ile geçmiş, ardından da Farsça'daki karşılığı ile Türkçe'ye aktarılmıştır. Terim olarak ise; belirli şartlara bağlı olarak, tekbirle başlayarak selamla nihâyet bulan, belirli ritüel ve sözlerden oluşan bedenî ibâdeti ifâde eder.¹² Aşki, manzûmelerinde zaman zaman; namaz, namazın gerekleri ve gereçleri ile alakalı; “âb-ı vuzû, beş dürr-i hemtâ, ehl-i niyâz, kâmet, kıyâm, kible, secdegâh, seccâde, mescid, câmî, minber, Cum'â (cum'â namazı), salâ,” gibi ifâdeleri kullanmaktadır. Aşki ma'sûkuna olan bağlılığını ifâde etmek için; “Ey benim (büyük bir ihtiramla her dâim yönümü döndüğüm) kiblem, ecel akşamı gelmeden kaşını bana göster ki, benim o mihrapta kazaya kalmış namazım var (onu edâ edeyim).” ifâdelerini kullanmaktadır:

İrmedin şâm-ı ecel ebrûnı kiblem 'arza kıl

Kim o *mihrâba* kazâ olmuş namâzum var benüm (G-317/4)

Cenâb-ı Allah'ın kendisine kul olmayı kabul etmiş olanlardan istemiş olduğu diğer bir ibâdet oruç tutmaktır. Kelime mânâsı, bir şeyden uzak durmak, bir şeye karşı kendini tutmak” anlamına gelen oruç, Arapça “savm” kelimesinin Farsça “rûze” olan karşılığının değişerek Türkçeleşmiş halidir ve Hicrî takvime göre Ramazan ayı içerisinde, mü'minlerin belirli saatlerde, belirli fiillerden, belirli amaçlarla uzak durma eylemidir.¹³ Müellif manzûmelerinde oruç kavramını, genellikle bayram ifâdesiyle beraber kullanarak; “oruç tutanların orucu ma'sûktan ayrı geçirilen acılı günlere, bayramı ise sevinçle ona kavuşma gününe” teşbih ettiklerini bildirmiştir:

¹¹ Detaylı bilgi için bk. Mustafa Sinanoğlu, “İbâdet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/233-235.

¹² Detaylı bilgi için bk. İbrahim Kâfi Dönmez, “Namaz”, *İslam'da İnanç, İbâdet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 3/427-446.

¹³ Detaylı bilgi için bk. Ali İhsan Yitik, “Oruç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/414-416.

Tutanlar savmı eyyâm-ı gam-ı hicrâna benzetmiş

İrenler rûz-ı 'îdi vuslat-ı cânâna benzetmiş (G-192/1)

İslam şartını sağlamak için Müslümandan istenen başka bir ibâdet ise zekat vermektir. Sözlüklerde; “artma, arıtma; övgü, bereket” anlamlarına gelen zekat, terim olarak Müslüman olanların Kur'an-ı Kerim'de belirtilen sınıflara harcanmak üzere malın belli bir kısmının verilmesi demektir.¹⁴ Aşkî eserinde zekat kavramını ma'şûkunun dudağı ile beraber kullanarak ma'şûkuna; “Dudağının zekatını başkalarına değil de bana lütfet, zîrâ o zekâtı almaya asıl hakkı olan Aşkî'idir.” şeklinde seslenmektedir:

Lutf kıl itme zekât-ı la'lüni gayra 'atâ

Çünkü 'Aşkî ol zekâta müstehakdur sevdüğüm (G-288/5)

İslam dinine tam mânâsı ile teslim olanlardan istenilen zorunlu ibâdetlerin sonuncusu ise Hac ibâdetidir. Hac kelimesi sözlüklerde “yönelmek, ikna etmek, inandırmak” gibi mânâlara gelmektedir. Terim olarak ise; İslam inancında şer'an zengin sayılan her Müslümanın en az ömründe bir defa olmak üzere Kurban Bayramı günlerinde ve belirli usûllere riâyet ederek Kâbe'yi ziyaret etmesi şeklindeki farz ibâdeti ifâde eder.¹⁵ Aşkî'nin manzûmelerinde Hac ibâdeti; “Hac, Kâbe, Sa'y, Safâ, Ka'betu'llâh, Beytü'l-har'am, hüccâc, hâcî, Zemzem, İhrâm, tavâf, Hicâz-ı kûy” kavramları kullanılarak çeşitli vesilelerle hatırlatılır. Ma'şûkunun köyünü Kabe gibi kutsal gören Aşkî; Ma'şûkunun köyüne giderken Haccın rükünlerinden olan ihramı aşk şeklinde kuşandığını ve aktığı göz yaşlarının da kutsal addedilen Zemzem suyu kadar değerli olduğunu, onun köyünde kılacağı namazın Kâbe'de kılınan bayram namazı gibi olacağını şu şekilde mısralara aktarmaktadır:

Zemzem-i eşkiyle şol kim geydi 'aşk ihrâmını

Ka'be-i kûyunda kıldı hâcîler bayramını (G-517/1)

2.1.8. Âyet-i Kerîmeler ve Hadîs-i Şerîfler

Dîvân şiirinde gerek iktibas gerekse telmih yolu ile âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîf kullanmak nerdeyse bir gelenek halini almıştır. Aşkî'nin Dîvân'ında da yer yer bu yollarla âyet ve hadîslerin kullanıldığı görülmektedir. Aşağıda Dîvân'da kullanılan âyet ve hadîslerin hangi manzûmenin hangi beyitinde kullanıldıkları parantez içinde verilmiş, Kur'an ve hadîs kaynakları dipnota girilmiş ve ardından da bu beyitlere açıklamalarıyla beraber birkaç örnek verilmiştir. Aşkî Dîvân'ında iktibas yolu ile aktarılan âyet-i kerîmeler şu şekilde sıralanabilir:

“...Bismillâhirrahmânirrahîm” (K- 2/1)¹⁶, “...Rahmeten li'l-âlemîn” (K-7-3/3)¹⁷, “...kâlû belâ...” (K-14/12-13, K-16/6, K-39/10)¹⁸, “...fethan mübîn” (K-19/21)¹⁹, “nurun minallâh” (K-37/2)²⁰, “kul hüvallahü ehad” (K-55/4)²¹, “...uli'l-ebâs” (K-93/5, 149/1, 458/2)²², “lâ-tehaf” (209/5)²³, “usrin yûsrâ” (243/3)²⁴, “dârü's-selâm” (323/1)²⁵, “inni enellâh” (330/2)²⁶, “alak” (506/3)²⁷. Bunların yanında; manzûmelerde iktibas yolu ile kullanılan âyet-i kerîmelere örnek olarak açıklamalarıyla beraber aşağıdaki beyitler gösterilebilir:

¹⁴ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Erkal, “Zekat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/197-207.

¹⁵ Detaylı bilgi için bk. Muhammed Hamidullah, “İslam'da Hac”, trc. M. Akif Aydın, *İslam Tetkikleri Dergisi* 8 (2012): 123-162.

¹⁶ Âyet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali, çev. Mehmet Yaşar Kandemir ve Hait Zavalsız ve Ümit Şimşek (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1983), en-Neml 27/30. (Mektup Süleyman'dan gelmekte, rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla başlamaktadır.)

¹⁷ el-Enbiyâ 21/107. (Ve seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.)

¹⁸ el-A'râf 7/172. (Rabbîn Âdemoğulları'ndan -onların sırtlarından- zürriyetlerini alıp bunları kendileri hakkındaki şu sözleşmeye şahit tutmuştu: Ben sizin rabbiniz değil miyim? “Elbette öyle! Tanıklık ederiz” dediler...)

¹⁹ el-Fetih 48/1. (Biz sana doğrusu apaçık bir fetih ihsan ettik.)

²⁰ el-Mâide 5/15. (Ey Ehl-i kitap! Resulümüz kitapta bulunup da gizlemekte olduğunuz birçok şeyi size açıklamak üzere geldi; birçoğunu da açığa vurmuyor. Şüphesiz ki size Allah'tan bir nur, apaçık bir kitap geldi.)

²¹ el-İhlâs 112/1. (De ki: O Allah'tır, tektir.)

²² Âl-i İmrân 3/13. (... Allah dilediğini yardımıyla destekler. Elbette bunda basiret sahipleri için büyük bir ibret vardır.), en-Nûr 24/44. (...gören ve düşünenler için bunlardan alınacak ibretler vardır.), el-Hasr 59/2. (...O halde ibret alın, ey akıl sahipleri!)

²³ Hûd 11/70. (Ona el uzatmadıklarını görünce, onları yadırgadı ve onlardan dolayı içine bir korku düştü. “Korkma! Biz Lût kavmine gönderildik” dediler.), el-Kasas 28/31. (...“Ey Mûsâ! Beri gel, korkma, çünkü sen güvendesin.), Sâd 38/22. (...Dâvûd onları görünce telâşlanmıştı. “Korkma” dediler,...) gibi birçok âyette Cenâb-ı Allah genellikle peygamberlerine “Korkma!” nidasında bulunmuştur.

²⁴ et-Talak 65/7. (Varlıklı olan varlığından harcasın, rızık daralmış bulunan da Allah'ın kendisine verdiği kadarından harcasın. Allah kimseyi kendi verdiğiinden fazlasıyla yükümlü tutmaz. Allah bir güçlüğüñ ardından bir kolaylık sağlayacaktır.)

²⁵ Yûnus 10/25. (Allah esenlik yurduna çağırıyor ve dilediğini doğru yola iletiyor.)

²⁶ el-Kasas 28/30. (Oraya gelince, o mübarek yerdeki vadinin sağ tarafından, (oradaki) ağaç yönünden kendisine şöyle seslendirildi: “Ey Mûsâ! Muhakkak ki ben yalnızca ben âlemlerin rabbi olan Allahım.)

²⁷ el-Alak 96/2. (O, insanı alaktan (asilip tutunan zigottan) yaratmıştır.)

Aşkı, zâhidin ma'sûka zâhiren baktığını ve ondaki asıl güzellikleri göremediğini dile getirirken ma'sûkuna; “Ey huri, zahit senin yüzünün Cennet bağı olduğunu, boyunun ise (orada bulunan) Tuba ağacı olduğunu, dudaklarının ise ‘(Cennette) adına Selsebil denilen bir pınar’²⁸ ” olduğunu anlayamadı” şeklinde seslenmektedir:

Kâmetün Tûbâ lebün ‘aynen tüsemâmâ Selsebil

Bilmedi zâhid yüzün iy hûr cennet bāğıdır (G-117/2)

Bir başka beyitte ise; “Doğu da Allah’ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah’ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir.”²⁹ âyetinden aktarma yapan müellif gönlüne; “Ey gönül, yaratılanlara derinlemesine bakarak Allah’ın eşya üzerindeki gizli sırlarını keşfet ve zan perdesini kaldırarak ‘Nereye dönerseniz Allah’ın zâtı oradadır’ ” âyetinin mânâsına vakıf ol.” diyerek öğüt vermektedir:

Kıl nazar eşyâya iy dil hikmet-i Allâhı gör

Perde-i pindârı ref’ it semme vechullâhı gör (G-118/1)

Aşkı manzûmelerinde telmih yolu ile de âyet-i kerîmeler kullanmıştır. Manzûmelerde kullanılan; “şarâb-ı tahûr” (K-4/5) ifâdesi ile “Oradakilerin üzerlerinde yeşil renkli, ince ve kalın ipek elbiseler vardır; gümüş bileziklerle süslenmişlerdir, rableri onlara tertemiz bir içecek verir.”³⁰ âyeti, “Kadrimiz ümmetler içinde fark-ı eflâk eyledin” (K-10/5) ifâdesi ile “Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah’a inanırsınız...”³¹ âyeti, “ahdar-ı nâr-ı şecer” (K-48/4, 136/4) ifâdesi ile “Yemyeşil ağaçtan sizin için ateş çıkaran O’dur; işte ondan yakıp durmaktasınız.”³² âyeti, “Hakdan ümidin ‘Aşkîyâ kesme” (260/5) ifâdesi ile “De ki: Ey kendi aleyhlerine olarak günaha haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.”³³ âyeti, “lu’bet-bâz-ı dehr” (297/4) ifâdesi ile “Dünya hayatı ancak oyun ve eğlenceden ibârettir.”³⁴ âyeti çağrıştırılmaktadır. Bunların yanında *Dîvân*’da âyetlerin telmih şeklinde kullanıldığı beyitlere açıklamalarıyla beraber şu örnekler gösterilebilir:

Kur’ân-ı Kerîm’de anlatıldığı üzere Hz. Âdem; “şeytanın kendisini sonsuzluk ve bitmek tükenmek bilmeyen bir mülk vaadi ile aldatması sonucunda yasak meyveyi yemiş ve o anda avret yerleri açılınca avret yerlerini cennet yaprakları ile örtmeye çalışmıştır.”³⁵ Aşkı bu olaya da telmih yaparak ma'sûkuna, dünya bağının geçici heves meyvesini bırakmasını, zîrâ bu heves ile o meyveyi yiyen Hz. Âdem’in avret yerlerini örtmek için iki yaprak buluncaya kadar neler çektiğini hatırlatmaktadır:

Dilâ ko mîve-i maksûda meyli bāğ-ı ‘âlemde

Ne çekdi Hazret-i Âdem bulınca iki yaprağı (G-527/2)

Bir başka beyitte ise; Aşkı göz yaşlarının yanan gönlünden taşıp coşmasını, Nuh tufanında ateş tandırlarından su taşmasına benzeterek “Nihâyet emrimiz gelip, tandır kaynamaya başlayınca (sular coşup taşınca) Nûh’a dedik ki: ...”³⁶ âyetine telmih yapmaktadır:

Eşk-i çeşmüm cûş ider her dem dil-i mahrûrdan

Nûh Tûfânı durur san kim kopar tennûrdan (G-330/1)

Aşkı *Dîvân*’ında gerek iktibas gerekse de telmih yoluyla bazı hadîs-i şerîfler de kullanılmıştır. “Küntü kenz” (K-10/4)³⁷, “men ‘aref” (K-16/3, K-84/7, 297/7)³⁸, “Lâ-fetâ illâ ‘Alî lâ-seyfe illâ Zü’l-fikâr” (K-24/19)³⁹, “mûtû vü kable en-temût” (21/5)⁴⁰, “sevâdü’l-vech” (261/6)⁴¹. Bu iktibaslar arasından manzûmeler içerisinde Aşkı’nin “ölmeden önce ölmeyi âşıklığın şanından saydığı ve

²⁸ el-İnsân 76/18.

²⁹ el-Bakara 1/115.

³⁰ el-İnsân 76/21.

³¹ Âl-i İmrân 2/110.

³² Yasin 36/80.

³³ el-Ahzâb 33/59.

³⁴ el-Ankebût 29/64.

³⁵ Tâhâ 20/121-122.

³⁶ Hûd 11/40.

³⁷ İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ ve Muzilü’l-İlbâs ‘Ammes-Tehara Mine’l-Ehâdîs ‘Alâ Elsineti’-n-Nâs* (Beyrut: Dâr-ı İhyâü’t-Türâsî’l-Arabî, 1352 /1933), 2/132. (Ben gizli bir hazine idim; bilinmek istedim, mahlûkatı yarattım.)

³⁸ Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, 2/262. (*Neşini (kendini) bilen (tanıyan), Rabbini bilir.*)

³⁹ Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, 2/363-364. (Ali gibi kahraman, Zülfikar gibi kılıç yoktur.)

⁴⁰ Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, 2/29. (Ölmeden önce ölünüz.)

⁴¹ Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, 2/113. (Fakirlik her iki cihanda da yüz karasıdır.)

kendi nefesine ölmeden önce ölmeyi tavsiye ettiği” şu beyit örnek olarak gösterilebilir:

‘Aşkiyâ ölmezden ön öl kim hadîs-i ‘aşkda
‘Âşıkun şânındadır mûtû vü kable en-temût (G-21/5)

Aşkî manzûmelerinde bazı hadîsleri de telmih yoluyla okuyucuya sunmuştur. Müellif “genc-i lâ-yefnâ” (K-55/2) ifâdesi ile “Kanaat tükenmez bir hazinedir”⁴² hadîsini, “Fakr ile fahr eyleyen” (K-54/1) ifâdesi ile “Fakrım övünç kaynağımdır”⁴³ hadîsini, “Fenâ bul ‘aşk ile cismin fenâ bulmazdan ön” (150/5) ifâdesi ile “Ölmeden önce ölünüz” hadîsini, “perr-i meges” (272/1) ifâdesi ile de “Kıyamet günü, dünyada büyük diye tanınan iriyarı bir adam çıkagelir. Halbuki onun Allah katında sinek kanadı kadar bile değeri yoktur.”⁴⁴ hadîsini hatırlatmaktadır. Bu kullanılan telmihler arasından seçilen bir beyitte Aşkî, kendinde varlık görmeyip her bakımdan Allah’a muhtaç olduğu bilinciyle; “Gam köşesine alışan kişi bağ ve bahçede gezip dolaşmayı istemez, gamlı gönül gül bahçelerinde gezinmeyi istemez, aşk hastası olan derdine dermanı istemez, fakr ile övünen sultanların kapısını istemez, ahının dumanının gölgesinde kemer ve kemerli köşk istemez.” şeklinde gönüllere hitap etmektedir:

Künc-i gam mu’tâdi bâğ u râğa seyrân istemez
Hâtır-ı gamnâk gül-geşt-i gülistân istemez
‘Aşk ile bîmâr olan derdine dermân istemez
Fakr ile fahr eyleyen dergâh-ı sultân istemez
Dâd-ı âhî sâyesinde tâk u evvân istemez (K-54/1)

2.2. Üsküdarlı Aşkî Dîvân’ında Tasavvufî Muhtevâ

Mistisizm; aşkın gücün hoşnutluğunu kazanmak, yaratılış gayesindeki hakîkati bulmak, öze ulaşmak ve ruhen tatmin olup ebedî kurtuluşa erişmek için her toplumun kendi düşünceleri doğrultusunda besleyip geliştirerek bazı kurallar koyduğu ve zamanla bu kuralların ekol haline geldiği sistemli bir harekettir. İslam mistisizminin (tasavvuf) temelini oluşturan düşünce ise; büt ün inananlara örnek teşkil eden Hz. Peygamber’in dünyanın geçiciliği bilinciyle varlığını tam mânâsı ile Cenâb-ı Allah’a ve O’nun öğretilerine hasrederek sade bir hayat sürmesi, maddeye değer vermemesi, çokça ibâdet etmesi ve her dâim Allah’ı zikretmesidir. Hz. Peygamber’in içerisinde yaşamış olduğu ve Asr-ı Saadet olarak adlandırılan dönemde İslam dininin ilk muhatapları büyük bir sorumluluk duygusu ile hareket ederek, Allah’ı çokça anmaya, ibâdetlerine, kalp temizliğine, haramlardan kaçınmaya, maddeye meyletmemeye azamî ölçüde dikkat etmişlerdir. İslam dininin toplumsal yaşantıya en doğru şekliyle tatbik edildiği bu dönem, sade ve tertemiz olması yönüyle daha sonraki Müslümanlar için de bir referans kaynağı olmuştur. Hicri II. yüzyılda Asr-ı Saadetteki yaşantının toplumlar tarafından unutulması, tercih olarak öncelenmemesi, dünyaya ve maddeye eğilimin artması gibi arızaların oluştuğu bir dönemde sistemli bir hareket halinde ortaya çıkan tasavvuf, Asr-ı Saadetteki mânâyı kavrayabilmek ve kavratılabilmek adına dînî bir beyân biçimi olarak günümüze kadar ulaşmıştır.⁴⁵

Aşkî, tasavvufî düşüncenin genellikle aşk boyutunu ele alarak onu oluşturan ve olgunlaştıran belli başlı kavramları manzûmelerinde kullanmıştır.⁴⁶ Mecâzi aşkı ifâde eden bu kavramlarla başlayan yolculuk merhale merhale ilerledikten sonra mânevî sırların keşfi ve vahdete erişmeyi ifâde eden kavramlarla nihâyet bulur. Aşağıda aşk-ı mecâzi ile başlayan sâlikin yolculuğu ve bu yolculuk ile alakalı kelime, kavram ve terimler son varış noktası olan aşk-ı Sübhânî’ye kadar bir başlık altında ele alınırken, buradan sonraki aşama ise; “Sırların Keşfi ve Bir Olanda Yok Olma” başlığı altında ayrıca ele alınmıştır.

2.2.1. Aşk-ı Mecâzîden Aşk-ı Sübhânîye

Tasavvufta aşk yolculuğu inişleri ve çıkışları, zorlukları ve kolaylıkları, yeisleri ve sürûrları, dertleri ve dermanları olan bir seyir

⁴² Aclûnî, Keşfü’l-Hafâ, 2/102.

⁴³ Aclûnî, Keşfü’l-Hafâ, 2/87.

⁴⁴ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu’s-Sahîh*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001), Tefsîru sûre (18), 6; Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), Münâfikûn 18.

⁴⁵ Detaylı bilgi için bk. Reşat Öngören, “Tasavvuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/119-126; Zafer Erginli (ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kalem Yayınları, 2006), 1008-1020; Kadir Canatan, “Dini Bir Beyan Biçimi Olarak Tasavvuf: Sosyolojik Bir İzah Denemesi”, *Akademik Platform Dergisi* 1/1 (2017): 77-84; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2004); E. A. Afifi, *Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’nin Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974).

⁴⁶ Dîvân şiirinde tasavvufun kullanımı ile ilgili bk.; Kaplan Üstüner, *Dîvân Şiirinde Tasavvuf* (Ankara: Birleşik Yayınları, 2007); Mahmut Erol Kılıç, *Sûfi ve Şiir – Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015); Murat Vanlı, *17. Yüzyıl Türk Şiirinde Tasavvuf Telakkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017).

ve süreç işidir. Bu yolculuğa talip olan sâlikin belirli usûllere riâyet ederek, çeşitli merhalelerden geçerek menzile ulaşması arzulanmaktadır. İnsanlık (cehalet) derekesinden, mü'minlik (mânâyı keşf) derecesine doğru seyreden bu hareketin başlangıç noktası sadece zâhire hâkim olabilen insana da yaraşır şekilde fâni şeylere, geçici ve sınırlı bir güzelliğe, dünyevî olana kısacası maddeye aşk ile başlar ve birtakım aşamalardan geçtikten sonra olgunlaşarak mânâyâ ulaşır. Aşağıda Aşkı'nin manzûmelerinde aşk yolculuğu ile alakalı olarak kullanmış olduğu kavramlar sınıflandırıldıktan sonra toplu olarak verilmiş ardından bu kavramlarla alakalı birkaç açıklamalı örnek beyit sunulmuştur. Ayrıca aşk yolculuğu bidâyetten menzile doğru merhale merhale ele alınmıştır.

Dîvân'ındaki manzûmelerde “Melâmîlik, Bayramîlik, Gülşenîlik, Rûşenîlik, Alevîlik” gibi pek çok tarikate ismen değinen Aşkı'nin aşk yolculuğunun rehberliğini yaparken dayandığı asıl tasavvufî ekoller kalender-meşrep Bektâşîlik ve Mevlevîlik'tir. Bunun sebebi ise; Aşkı'nin yolunun Anadolu'da ortaya çıkan ve birbirleriyle yakın ilişkiler içerisinde olması hasebiyle benzerlikler ihtivâ eden⁴⁷ bu tarikatlerle çeşitli vesilelerle kesişmesi olarak gösterilebilir. Bu durumun manzûmelerdeki yansımalarına ise şu beyitler örnek olarak gösterilebilir:

Aşkı kalender-meşrep bir tasavvuf yolcusu olduğunu; “Bir gurup yalın ayaklı kalender dilencileriz, bugün giymiş olduğumuz keçe ile rahat ve huzur içerisindeyiz” diyerek şu şekilde dile getirmektedir:

Bir niçe pâ-bürehne kalender gedâlaruz
Âyîneveş nemedle bugün pür-safâlaruz (G-152/1)

Bir başka beyitte ise; “Ey pâdişah, elimde gönül adı verilen kırılmaya yüz tutmuş çanağımla, mahallende kalender derviş gibi dilensem ne çıkar” şeklinde kalender-meşrepliğine vurgu yapmaktadır.

Gönül dirler şehâ destümde bir sığın sifâlüm var

Kalender-vâr kûyunda idersem n'ola deryûze (G-402/3)

Aşkı Mevlevîlikle alakalı pek çok kavramı bir arada kullandığı müstakil manzûmesinin son kısmında Mevlevî olduğunu; “Ey Aşkı; rehberimiz Hazret-i Mevlânâ Celâl'dir ve (ona olan) aşkıımızın ispatı başımızdaki elif yazılı külahtır. Neyin sırra ulaştırdığı için helal olduğunu söyledik. Aşkıının ateşini güneşten (Şems-i Tebrîzî) yakan Mevlevîleriz” şeklinde beyân etmektedir:

‘Aşkiyâ ser-çeşmemüzdür Hazret-i Monlâ Celâl
Başumuzda şol elif hatlu külehdür ‘aşka dâl
Sırra mazhar düşdügiyçün dimişüz nâya halâl
Şemsden yakduk çerâğ-ı ‘aşkı Mevlâyîlerüz (K-74/7)

Yine Mevlevîlikle alakalı tâbirleri kullanmış olduğu bir başka beyitinde; “O ay gibi güzel yüzlüyü Mevlevîhâne'nin ortasında dönerken (semâ ederken) gördüğümde ettiğim feryat, ay ve güneşi gökyüzünde döndürür” ifâdelerini kullanmaktadır:

Dönerken nây ile ol mâh-tal'at sahn-ı Monlâda
Figânüm çarha koyar mihr ü mâhı evc-i a'lâda (G-422/1)

Aşkı'nin manzûmelerinde aşk yolculuğunun ilk merhalesinin pek çok örneğine rastlanmaktadır. Bu örnekler daha çok mecâzi aşkı ilâhi neşveye dönüştürmede örnek kabul edilen şahsiyetler üzerinden yapılmaktadır. Bu örnek şahsiyetlerden Mecnûn'u (Kays) aşk yolcusuna örnek gösteren Aşkı “ma'şûkunun güzelliğini Leyla'ya, kendinin ona olan aşkıını da Mecnûn'a teşbih ederek; dünyanın süsü ve güzelliklerinin kişiyi mecâzî olandan hakikî olana götürmede bir aracı olduğunu” şu veciz ifâdelerle ortaya koyuyor:

Pertev-i haddün çerâğı hüsn-i Leylâdan yakar
Dâğ-ı ‘aşkı haste dil Mecnûn-ı şeydâdan yakar (G-66/1)

Dil mecâziden alur nûr-ı hakikat lem'asın
Penbeyi mir'at-ı mihr-i âlem-ârâdan yakar (G-66/2)

Sâlik'in görevi görünene takılmadan mecâzi aşktan, mânânın özü olan ilâhi aşka erişmeye çabalamaktır:

Bugün ‘aşk-ı mecâziden hakikat gözle iy ‘ârif
İrişmez asl-ı ma'nâyâ şu kim suret-perest olsa (G-453/3)

⁴⁷ Detaylı bilgi için bk. Altan Çetin, Mevlevîlik ve Bektâşîlik'teki Bazı Benzeşmelere Dâir, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Araştırma Dergisi* 78 (2016): 15-34.

Aşk yoluna baş koymuş sâlikin bu ödevi aslında ona Cenâb-ı Allah tarafından Kâlû Belâ⁴⁸ olarak da bilinen ruhlar aleminde verilmiştir. Aşkî bu durumu manzûmelerinde işlerken; “ezel, ezel bezmi, bezm-i elest, câm-ı elest, ‘ahd-i elest” kavramlarını kullanmaktadır. Aşağıdaki beyitte sâlik; “sakın bizi başımıza gelenlerden dolayı perişan duruma düşmüş zannetmeyin, zîrâ biz aşk hazinesinin ezel meclisinden sonsuza kadar saklı olduğu hazineyiz” diyerek ruhlar aleminde Cenâb-ı Allah’a vermiş olduğu söze sadâkatini ikrâr etmektedir:

Sanmanuz kim olmuşuz dest-i havâdisden harâb
Biz ezelden genc-i ‘aşkun tâ ebed vîrânıyuz (G-181/5)

Aşk yolunda seyirden Aşkî bir başka beyitinde, kendisinde olan sarhoşluk halinin üzüm şarabından kaynaklandığının sanılmamasını, zîrâ sonsuza kadar sürecek olan bu sarhoşluğun elest meclisinde içtiği aşk şarabından kaynaklandığını şöyle beyân ediyor:

‘Aşkiyâ câm-ı elestün tâ ebed sekrânyam
Sanma bu keyfiyetümi bâde-i engûrdan (G-326/6)

Aşk yolculuğunda mânâyâ talip olanların aynı zamanda talip oldukları başka şeyler de vardır. Bunlar Aşkî'nin manzûmelerinde “derd ü elem, derd-i hicrân, derd-i firkat, berr-i firkat, âteş-i hicrân, bend-i hicrân, zahm-ı hicrân, hâce-i hicrân, kûh-i belâ, hâr-ı belâ, bahr-i belâ, deşt-i belâ, diyâr-ı gam, nâr-ı gam-ı ‘aşk, deşt-i gam, kûh-i gam, şehri-gam, mihnet, mihnet ü gam, bîşe-i mihnet, künc-i mihnet, gam u gussâ, gussa-i ‘ışk, şikâr-ı gussâ, cevr ü cefâ, derd-i dağ, âh u zâr, efgân, figân u nâle, çeng u figân” kavramlarıyla ifâde bulmuştur. Acıya, ayrılığa ve tasaya dâir bütün bu kavramlar bu yolda sebatı, kararlılığı ve samimiyeti ölçmek, sâliki olgunlaştırmak, bu çetin yolda onu hakîkatin yakıcı ateşine bir nebze olsun alıştırmak içindir. Mânâ eri olmayanlar bütün bu çilelerden korkup çekinirken, gerçek mânâ erleri her türlü sıkıntıya gönülden razıdır. Zîrâ o menzilin bütün bu sıkıntılardan kurtuluşun tek çaresi olduğunun bilincindedir. Bu bilinçle Aşkî; “ölse dahi derdi dermânâ değişmeyeceğini, Cenâb-ı Allah'ın derdi ile dertlenmenin kendisi için dermandan daha evlâ olduğunu” şu şekilde ifâde ediyor:

Cihânda ‘Aşkiyem ölsem degüşmem derdi dermâna
Ki derdün iy sahib-i cân bana dermândan artukdur (G-128/5)

Bir başka beyitte ise müellif; “sıkıntı terzisinin üzerine gam kaftanını dikmesi için kanlı gözyaşının iplik; kirpiklerinin de iğne olarak ona yeteceğini” şu mısralarla dile getiriyor:

Cismüme hayyât-ı mihnet dikmege gam hil'atin
Kanlu yaşum al rişte kirpüğüm sûzen yiter (G-52/2)

Başka bir beyitte Aşkî kendisine; “Vuslata talip olanların ayrılıktan çekinmemesi gerektiğini, zîrâ atasözünde ‘ayıpsız yar isteyen ayıpsız kalır’ denir” şeklinde telkinde bulunuyor:

Aşkiyâ vasl istesen hicrândan itme ihtirâz
Yârsuz kalur meseldür ‘aybsuz yâr isteyen (G-349/7)

Aşk ehlinin önderleri olan Kays ve Ferhad'ın gam çölü ve sıkıntı dağı tercih etmelerinin ne kadar akıllıca bir tavır olduğu ve fakat aşk ateşiyle yanmayanların, zorluklardan çekinenlerin bütün bunları anlayamayacağı art arda gelen şu iki beyitle açıklanıyor:

Biri deşt-i gam biri kûh-ı belâ kılmış vatan
Ehl-i aşkun Kays ile Ferhâd imiş usluları (G-496/4)

Muhît-i aşka düşmeyen bizimle âşinâ olmaz
Ne bilsün hâl-i gark-âbı anın kim yeri sâhildür (G-120/3)

Aşkî Divân'ında aşk yolcusunu anlayanlar ve bir nevi onun yoldaşları olanlar “âşık, ‘aşk eri, ârif, rind, ehl-i ‘aşk, ehl-i basîret, ehl-i selâmet, ehl-i sadr, ehl-i kemâl, ehl-i hak, ehl-i harâbât, ehl-i dil, ehl-i devrân, ehl-i dîn, ehl-i cûd, ehl-id, ehl-i ‘irfân, ehl-i sülûk, ehl-i basîret, ehl-i niyâz, ehl-i sîdk, ehl-i safâ, ehl-i tab’, ehl-i ihsân, ehl-i ikrâr, ehl-i belâ, ehl-i râhat, ehl-i îmân, ehl-i hâl ü âşık u dervîş, ehl-i dîdâr, merd-i suhen-dân, pîr-i harâbât, şehîd-i ‘ışk, huzûr ehli, muhabbet ehli, zevk ehli, râz ehli, sehâ ehli, nâz ehli” kavramları ile ifâde edilirken, kalp gözüyle gören bu kimselerin karşısında ise; “zâhid, ‘âbid, velî, dânâ, hâce, sûfî hüşyâr,

⁴⁸ Detaylı bilgi için bk. İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000), 228; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Anka Yayınları, 2005), 345.

sâhib-i akl, fâsik, evbâş, hod-bîn, ehl-i gaflet, ehl-i hired, ehl-i garâz, ehl-i kibr, izzet ehli,” kavramlarıyla ifâde edilen, sadece baş gözüyle görebilen aşk ve aşk ehlinde uzak, hatta bu kimseleri kınayan kimseler vardır. Örneğin; baş gözüyle gören zahidin sevgilinin Cennet ağaçlarından olan Sidre gibi boyunu göremeyerek, sırf uzun görünüyor diye servi ağacına meyletmesini Aşkî kıyametin kendisi olarak tanımlıyor:

Bakmayup Sidre kaddine *zâhid*
Serve meyl itdüğü kıyâmetdür (G-132/4)

Aşkî sadece baş gözüyle bakarak mânânın derinliğine vakıf olamayanları; “ey zahid sen şarap içmeyi kan içmek gibi görüyorsun, fakat Cenâb-ı Allah’ın aşkıyla sarhoş olmuş kimseleri kınamak kandan daha kötüdür” diyerek uyarıyor:

Mey içmek *zâhidâ* yanında kan ile berâberdür
Velîkin *rind-i* mey-horı kınamak kandan artuktur (G-128/3)

Yine müellif onlara bir başka beyitte ise; “aşk şarabı ile her şeyden geçenler nasıl sevinmesinler ki, sûfi geçenler uyuklayarak aşk şarabının faydalarını bilemediler” şeklinde hitab etmektedir:

Nice sevinmesün *ehl-i safâ* ki *sûfiler*
Uyuklayup hele nef'-i şarâbı bilmediler (G-133/4)

Aşkî, mânâ eri kimselerin gönül genişliğine vurgu yaparken; “(ma’şûkun) hayali gözümde belirlediğinde gözlerimden gözyaşı gümüşleri dökülür, zîrâ cömert olan kimseler ellerinde ne varsa misafirleri için harcarlar” şeklindeki son derece veciz şu ifâdeleri kullanıyor:

Sîm-i eşkin gözlerüm döker hayâlün kılca câ
Ehl-i cûd olanlar eyler varını mihmâna sarf (G-210/3)

Bir başka beyitte ise; “en sonunda varacakları yer Cenâb-ı Allah’ın Cennet’i olan kimseler düşük mevkilerde olamazlar zîrâ makamlarının haklarını vererek bekleyenler bekleye bekleye gönül ehli olurlar” denilmektedir:

Alçak olmaz ol şehün Dârü’s-Selâmın bekleyen
Vara vara *ehl-i sadr* olur makâmın bekleyen (G-323/1)

Aşkî manzûmelerinde aşk yolcusunun heybesinde kesinlikle bulunmaması gereken bazı hasletleri; “akıl, nefis, benlik, enâniyyet, hiss-i hayvânî, fikr-i dünyâ, tûl-i emel, mâ-sivâ, hevâ-yı gayr, hevâ-yı efses, hubb-i cihân, murâd-ı dünyevî, âlâyîş-i dünyâ, nakş-ı cihân, metâ’-ı vasl, ucb u riyâ, ‘isyân, gıll u gış, kibr u kin, hırs, hevâ, heves, neng ü nâm, ‘âr-nâmûs, gurur, kıyl (kîl) u kâl, hây u hû” şeklinde saymıştır. Bu kavramlarla alakalı bazı örnek beyitler açıklamaları ile birlikte aşağıdaki şekliyle sıralanabilir:

Mânâyâ erişmek için akıldan geçmek gerektiği, “ey sevgili Aşkî senin derdinle akıl sahiplerinin sohbetinden uzaklaşarak aşk çılgınlığına gönül verdiyse gâyet akli başında demektir” şeklinde ifâde edilmektedir:

Gamınla sohbet-i ehl-i hiredden el çeküp cânâ
Cünûn-ı aşka dil viridiyse Aşkî hayli *âkildür* (G-120/7)

Bir başka beyitte ise sûfiye seslenen müellif, ona kendini beğenme ve riya ile huzur bulamayacağını, kalbini rind meclisine açarsa aslı huzura erişeceğini şu mısralarla dile getiriyor:

Halka ‘*ucb ile riyâ* satmakla bulmazsın safâ
Eyle sûfi nakd-i kalbi meclis-i rindâna sarf (G-211/3)

Aşk potasında tamamen eriyerek gizli kin ve düşmanlıktan tamamen kurtulduğunu belirten Aşkî Allah’a hamdetmektedir:

Pûte-i ‘aşk içre kat kat yanmışuz kâl olmuşuz
Hamdü lillâh ‘Aşkiyâ her *gıll u gışdan* arıyuz (G-149/5)

Cenâb-ı Hakk’a erişmekten kendisini alıkoyan bütün işlerden uzaklaştığını, hatta arı ve namusu da bir kenara bıraktığını belirten Aşkî, tek işinin hasret pazarlarında bir zavallı gibi Ma’şûkunun derdiyle dolaşmak olduğunu şu şekilde ifâde ediyor:

Geçüp cümle ‘alâyıkdan bıraktum ‘âr u nâmûsı
Gezüp bâzâr-ı hasretde gamunla bî-nevâ oldum (G-314/3)

Yine bir başka beyitte Aşkî mânâ erine; taç hevesi ile dünyaya meyletmemesini, bütün gereksiz işlerden uzak durmasını, gayeye ulaşmaktan başka şeylere takılıp kalarak bu kavgada başını vermemesini şu veciz beyitle öğütüyor:

Hevâ-yı efsar itme hây u hûdan cümle âzâd ol

Ta'alluk bağlayup gayra başımı virme gavgâya (G-394/2)

Aşk yolcusu için dünya, gelip geçici bir heves, oyun ve eğlence yeri, yolculuk esnasında kısa süre dinlenen bir konak, öze ulaşma noktasında bir engelden başka bir şey ifâde etmez. Bunun bilincinde olan Aşkî, mânâ yolculuğunda adeta aldatıcı bir rol oynayan dünyayı manzûmelerinde; “gurbet-hâne, zulmet-hâne, mihnet-hâne, ejderhâ-yı çarh, gûş-i çarh, cellâd-ı çarh, çarh-ı pîre-zen, dünyâ-yı denî, deşt-i dünyâ, kemend-i kayd-ı devrân, bî-vefâ dünyâ, karı dünyâ, arâyîş-i dünyâ, pîre-zen dünyâ, zînet-i dehr, mülk-i fânî, bâr-ı dünyâ, dünyâ-yı dîn, ribât-ı dehr-i fânî, dehr-i dîn, saydgâh-ı dehr, dergeh-i dîn, deyr-i dünyâ, deyr-i cihân, kayd-ı dünyâ” gibi kavramlar kullanarak zikretmiştir.

Aşk yolcusunun ruhu bu gurbet diyârı olan dünyada adeta annesini yitirmiş masum bir çocuk gibi her an ağlayıp feryad etmektedir:

Ağlayup feryâd ider her dem bu gurbet-hânede

Rûh bir ma'sûma benzer kim yitürmüş anesi (G-526/3)

Aşkî ma'şûkuna; “ne kadar sevgi ve iltifat gösterirse göstereceğin feleğe (dünya) aldanmaması gerektiğini, en sonunda onu mutlaka öldürecek olan kanlar döken bu cellada kendinin de asla güvenmediğini” şu şekilde ifâde ediyor:

Ne denlü şefkat ü 'izzet iderse öldürür âhir

Dilâ kanlar döken cellâd-ı çarha i'timâdum yok (G-228/4)

Müellifin aşk yolcusuna bir başka tavsiyesi de; “eğer aşk ile özgür ve tasasız olmak olmak istiyorsa öncelikle dünyanın kendisini esir eden kemendinden kurtulması” gerektiridir:

'Aşk ile âzâde vü bî-kayd olayın dir isen

İy gönül olgil kemend-i kayd-ı devrândan halâs (G-197/3)

Aşk erlerinin altın ve süslerle bezenmiş bu kocakarı dünyaya meyletmeyen, ona gönül vermeyen yiğitler olduğu ise bir beyitte şu şekilde beyân bulmuştur:

'Aşkiyâ bunca zer ü zîverle tezyînin görüp

Pîre-zen dünyâyâ gönül vermeyen merdâneyüz (G-175/3)

2.1.2. Sırların Keşfi ve Bir Olanda Yok Olma

Aşk yolculuğunda yukarıda zikredilmiş olan merhaleleri başarı ile geçen sâlik için artık eşyadaki sırlar fâş olmaya, asıl mânâ keşfedilmeye başlamış demektir. Artık o maddenin zâhirine takılıp kalmayarak bâtına vâkif olabilecek aşamaya erişmiştir. Bir başka deyişle kesretten vahdete doğru pek çok merhale katederek fenâfillâh makamına ulaşmaya hak kazanmıştır. Aşkî'nin manzûmelerinde aşk yolculuğunun son aşamalarından olan sırların keşfi ile alakalı kavramlar; “genc-i hakâyık, ilm-i ledün, 'ilm-i ihfâ, esrâr, esrâr-ı muhabbet, vâkif-ı esrâr, esrâr-ı 'ışk, esrâr-ı ezel, sırr, sırr-ı nihân, râz, râz-ı nihân, keşf-i râz, pinhân” şeklinde sıralanabilir. Bu kavramlarla alakalı olarak birkaç açıklamalı beyit aşağıda sunulmuştur:

Aşkî, bütün eşyadan uzaklaşarak, “yalın ayak ve baş açık bir şekilde (Hz. Peygamber'in) hanedanının dostlarından ve aşk tekkesi içerisinde sırlara vakıf olanlardan olduğunu” şu şekilde mısralara aktarmıştır:

Pâ-bürehne baş açuk olduk muhibb-i hânedân

Tekyegâh-ı 'aşk içinde sâhib-esrâruz bugün (K-16/12)

Bir başka beyitte ise; varlık âleminde görünenin de varlığın arkasında saklı olan hakikatin de kendisi olduğunu ifâde eden müellif, kendisini cihanı süsleyen ay ve varlık âlemini aydınlatan güneş olarak görmektedir:

Şems ile şems olmuşam mâh-ı cihân-ârâ menem

Zâhir ü bâtında hem peydâ vü nâ-peydâ menem (G-299/1)

Muhabbet ehli olmayan, mânâ erini anlayamayan kişilerden sırların saklanması gerektiğini öğütleyen müellif, cahil kimselerin taş ile inciyi ayırt edemeyeceğini salike şu şekilde bildiriyor:

Mahabbet ehli olmayan kişiye keşf-i râz itme

Katında bir durur çünkim güher seng ile nâdânun (G-262/2)

Aslında ben Allah'ım sırrını açık eden Hallâc-ı Mansûr'u darağacına götüren aşk idi, fakat itham ediciler o suçu Mansûr'un

üzerine yıktılar diyen Aşkî, sırdan maksadın ne olduğunu, onu neden fâş etmemek gerektiğini şu şekilde mısralara döküyor:

‘Aşk idi dâra varup *sırr-ı ene’l-Hak* fâş iden
Müdde’îler tutdılar ol töhmeti Mansûrdan (G-330/3)

Gizli sırlara tam mânâsı ile vukûfiyet kesbeden âşık için artık çoklukları bitirerek bir olanla bütünleşme, kendisini ateşe atan pervâne misâli varlığını yok ederek Hakk ile bir olma vakti gelmiştir. Aşkî’nin manzûmelerinde bu durum ile alakalı kullanılan kavramlar; “vahdet, karvân-ı vahdet, sâkî-i vahdet, makâm-ı vahdet, deşt-i vahdet, sırr-ı vahdet - visâl, vuslat, zevk-i vuslât, vuslat-ı cânân - fenâ, seyr-i fenâ, bâğ-ı fenâ, bezm-i fenâ, evc-i fenâ” şeklindedir. Bu kavramlarla alakalı bazı örnek beyitler açıklamaları ile aşağıda sıralanmıştır:

“Çokluk dalgaları birlik denizinin içinde oluşur, fakat aslolan o dalgalarla coşup kaynayan denizin kendisidir” diyen Aşkî kesretten vahdete bir yol olduğunu şu şekilde mısralara döküyor:

Eyledi emvâc-ı kesret *bahr-i vahdet*den zuhûr
Yine pür-mevc ile cûş iden o deryâdur henüz (G-158/5)

Eğer birlik makamına ulaşmak istiyor ise çokluğu terkederek bir olanda kendisini tamamen yok etmesi gerektiğini müellif kendi kendisine şu şekilde telkin ediyor:

Geç bu kesretten *fenâ* yolına ‘azm it ‘Aşkiyâ
Bulmağ istersen eger sen de *makâm-ı vahdeti* (G-501/5)

Aşağıdaki beyitte Aşkî; aşk ateşinde öd ağacı ve üzerlik tohumundan tütsü olduğunu ve pervâne misali bu ateşte yanıp kül olarak varlığından geçtiğini şu şekilde ifâde ediyor:

Mahabbet âteşine cân ile ‘ûd u sipendüz biz
Bugün *pervâne*veş yanmış kül olmuş derdmendüz biz (G-177/1)

Yoksulluk çekmeyenlerin zenginliğin kıymetini bilemeyecekleri gibi, ayrılık derdiyle dertlenmeyenlerin de kavuşmanın lezzetini anlayamayacağını Aşkî şu şekilde beyân ediyor:

Vuslatun zevkını bilmez derd-i fûrkat çekmeyen
Devletün kadrini fehm itmez mezellet çekmeyen (G-380/1)

Mecâzî aşk ile yolculuğa başlayan sâlik artık Sübhân’a ulaşmış, seyr tamamlanmıştır. Vakit bütün sıkıntılardan ârî olarak O’na kavuşma vaktidir. Bu kavuşmaya dâir umudunu müellif; “Olur ki bir gün kavuşma saatleri başlar ve o zaman sıkıntılara dâir her şeyin sonlanacağını ümid ediyorum.” şeklinde beyân eder:

İrişe bir gün ola kim *bidâyet-i vuslat*
Ümîd var ki cefâya nihâyet irmişdür (G-131/3)

Ma’şûkuna kavuşan âşık ise; “Bilesiniz ki Allah dostlarına hiçbir korku yoktur, onlar üzülmeceklerdir de”⁴⁹ âyet-i kerimesi fehvâsınca; “Ayrılık sıratını geçerek sana kavuştuk, artık bizim için korku ve ümit kalmadı, bütün tasalarımızdan kurtulmuş haldeyiz” diyecektir:

Geçdük sırât-ı hecrünü irdük *visâlüne*
Bî-gussayuz ki kalmadı havf u recâ bize (G-406/3)

Sonuç

16. yüzyıl şâirlerinden Üsküdarlı Aşkî’nin *Divân*’ının dînî ve tasavvufî tahlilinin yapıldığı çalışmamızda müellifimizin manzûmelerinden hareketle dînî ve tasavvufî anlayışı ile ilgili şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Aşkî’nin manzûmeleri incelendiğinde onun dîvân şiirinin klasik kurallarına uymasının yanında, gerek söyleyiş tarzı gerekse muhtevâ açısından kendine has bir üslûbunun olduğu anlaşılmıştır. Manzûmelerinde devrine göre oldukça sâde bir dil kullanan Aşkî’nin bazı şiirleri bugün dahi rahatlıkla anlaşılabilir açıktır. Yeniçerilik mesleği ile iştigâl eden müellifin manzûmelerinde askeri kimliğinin yansımalarına, dînî ve tasavvufî neşvesinin esintilerine rastlanmasına rağmen, onun manzûmelerinde bütün kimliklerinden sıyrılmış bir âşığın lirik söyleyişi ön plana çıkmaktadır. Dînî ve tasavvufî terminolojiye

⁴⁹ Yûnus 10/62.

son derece hâkim olduğu anlaşılan Aşkî, dîni ve tasavvufî kavramları genellikle aşkıni ifâde edebilmek için bir araç olarak kullanmıştır.

Manzûmelerinden hareketle Aşkî'nin herhangi bir tarikate mensûb olup olmadığını anlamak güçtür. Zîrâ onun manzûmelerinde bir dönem yeniçeri mesleğini icrâ etmiş olması dolayısıyla yeniçerilerin benimsemiş olduğu Bektâşîlik'e, bu tarikatla bağlantılı olarak Kalenderîlik ve Melâmîlik'e yer yer atıflar vardır. Bayramîlik, Gülşenîlik, Rûşenîlik, Alevîlik gibi tarikatlere de birkaç yerde ismen değinen Aşkî'nin manzûmelerinde diğerlerine nazaran ismen ve tasavvufî gelenekleri bağlamında en fazla zikrettiği tarikat Mevlevîlik, sonrasında ise Kalenderîlik'tir. Bazı manzûmelerinde kendisini "kalenderî gedâ", bazılarında ise "mevlâyî" olarak tanıtan, aynı zamanda farklı pek çok tarikatı manzûmelerinde zikreden Aşkî için bu tarikatlerden herhangi birisine mensuptur demek yerine, onu zikredilen bütün tarikatlerin geleneklerini az çok bilen ve hepsine eşit mesafede olan bir şâir olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Muhtemelen o yeniçeri ocağında tanıştığı Bektâşîlik tarikatından, sonrasında dâhil olduğu Bayramî dergâhından tasavvufî usûl ve erkânı öğrenmiş, ardından gönül bağı kurduğu Mevlevîlik'in coşkusuyla Cenâb-ı Allah'a ulaşma yolunda ortak bir tasavvufî neşveyi terennüm etmiştir. En nihâyetine Aşkî'nin nispet edildiği Bektâşîlik, Bayramîlik ve Mevlevîlik tarikatleri, temelleri Anadolu topraklarında atılmış, birbirleriyle etkileşim ve benzeşim içerisinde olan, tasavvufî olarak Türk toplumunun esasını teşkil eden temel yapıtaşları hükmündedirler. Bütün bunlardan hareketle; dönemin padişahının iltifatına da mazhar olmuş, geniş kitlelerce tanınan ve sevilen bir şâir olan Aşkî'nin, manzûmelerinde takınmış olduğu bu tavırla toplumun bütün kesimlerini kuşatıcı, kucaklayıcı ve birleştirici bir yönünün olduğu ileri sürülebilir.

Aşkî manzûmelerinde Cenâb-ı Allah'ı ezeli ve ebedî bir varlık olarak telakki eder. Kur'ân-ı Kerîm'den âyet iktibasları yapması, yer yer hadîs-i şerîflere göndermelerde bulunması onun Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet çizgisinde olduğunu gösterir.

Müellifimiz manzûmelerinde ibâdetlerin şekil yönünü ve ritüel boyutunu değil, hakikat yönünü ve özünü ön planda tutar. İbâdetlerin şekil yönünün zâhidin işi olduğunu belirterek, bir mânâ eri olarak gördüğü rindi ve rind-meşrepliği över.

Aşkî'ye göre sâlik, bu dünyanın ne amaçla yaratıldığının bilincinde olarak yaşamalı, buna uygun davranışlar sergilemeli ve nefisini bütün kötülüklerden temizlemelidir. Bunun için de aşk yolculuğuna (seyr ü sülûk) tâlip olmalıdır. Seyr ü sülûka giren sâlik zâhirden (mecâzdan) başlayarak bâtına (hakikat, öz) doğru adım adım ilerleyerek nefisini olgunlaştırır ve vuslata (Cenâb-ı Allah) ulaşır. Yolculuğunu tamamlayarak fenâfillâh makamına ulaşan sâlik eşyadaki sırlara vâkıf olmuş, varlıkların perdelerini kaldırarak onların ardındaki hakikati keşfetmiştir. Artık onun için her şey Bir'dir.

Kaynakça | References

- Afifi, E. A. *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*. çev. Mehmet Dağ. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Âyet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali. çev. Mehmet Yaşar Kandemir ve Halit Zavalı ve Ümit Şimşek. 2 Cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1983.
- Baş, Mehmet Şamil. *Vahdetnâmeler ve Aşkı Mustafa Efendi'nin Vahdetnâmesi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023.
- Canatan, Kadir "Dini Bir Beyan Biçimi Olarak Tasavvuf: Sosyolojik Bir İzah Denemesi". *Akademik Platform Dergisi* 1/1 (2017): 77-84.
- Cebecioglu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınları, 2005.
- Çağbayır, Yaşar. *Ötügen Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2017.
- Çelebioğlu, Âmil. "Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler". (Türkiye II. İslâm İlimleri Kongresi, İstanbul 18-20 Eylül 1981). 153. *Şükri Elçin Armağanı*. Ankara, 1983.
- Çetin, Altan. Mevlevîlik ve Bektâşîlik'teki Bazı Benzeşmelere Dâir. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Araştırma Dergisi* 78 (2016): 15-34.
- Demir, Zafer. "Sosyolojik Açından Edebiyat ve Din". *Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi* 1 (2018): 14.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Namaz". *İslam'da İnanç, İbâdet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*. 3:427-446. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.
- Ebu Mansur Muhammed el-Bağdâdî. *Usûlü'd-Dîn*. Bağdat: Darü'l Medine, 1037.
- Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Erginli, Zafer (ed.). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kalem Yayınları, 2006.
- Ergün, Sadeddin Nüzhet. *Türk Şâirleri*. 4 Cilt. İstanbul: 1936-1945.
- Erkal, Mehmet. "Zekat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44:197-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Gelibolulu Mustafa Âli. *Kühü'l-Ahbâr*, haz. Mustafa İsen. Ankara: T.C. Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017.
- Hamidullah, Muhammed. "İslam'da Hac". trc. M. Akif Aydın. *İslam Tetkikleri Dergisi* 8 (2012): 123-162.
- İsmail b. Muhammed Aclûnî. *Keşfü'l-Hafâ ve Muzilü'l-İlbâs 'Amme's-Tehara Mine'l-Ehâdis 'Alâ Elsineti'n-Nâs*. Beyrut: Dâr-ı İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 1352 /1933.
- Kanar, Mehmet. *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Birim Yayıncılık, 1998.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2004.
- Kılıç, Mahmut Erol. *Sûfi ve Şiir - Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*. 7. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2009.
- Kınalızâde Hasan Çelebi. *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*. haz. Aysun Sungurhan. Ankara: T.C. Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017.
- Komisyon. "Aşkı". *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. 1:205. İstanbul: Dergah Yayınları, 1977.
- Muhammed b. İsmail el-Buhârî. *el-Câmiu's-Sahîh*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr. 9 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça - Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
- Öngören, Reşat. "Tasavvuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/119-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2000.
- Pala, İskender. *Aşkı, Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Dîvânı I-II*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1983.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İbâdet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/233-235. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Şemsettin Sâmî. *Kâmus-i Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978.
- Tümer, Günay. "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9:312-320. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Uzun, Süreyya. *Üsküdarlı Aşkı Dîvânı Tenkitli Metin, Nesre Çeviri ve 16. yy. Osmanlı Hayatının Divandaki Yansımaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Üstüner, Kaplan. *Dîvân Şiirinde Tasavvuf*. Ankara: Birleşik Yayınları, 2007.
- Vanlı, Murat. *17. Yüzyıl Türk Şiirinde Tasavvuf Telakkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Yazar, Sadık. "XVI. Yüzyıl Şâirlerinden Üsküdarlı Aşkı'nin Eserleri Hakkında Yeni Tespitler". *Türkiyat Mecmuası* 21/1 (2011): 375-393.
- Yazar, Sadık. *Üsküdarlı Aşkı'nin İki Tasavvufi Mesnevisi: Tercüme-i Muhtârname ve Menâzilü's-Sâlikîn*. İstanbul: Okur Akademi Yayınları, 2012.
- Yitik, Ali İhsan. "Oruç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33:414-416. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.